

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Ս. ԱՔԵՂՅԱՆ

Ավետիք Իսահակյանը՝ մեր մեծագույն քնարերգուն, խոր արմատներով կապված լինելով ժողովրդական բանավեպի հետ, չէր կարող շանդրադառնալ հայկական էպոսին, որտեղ մարմնավորվում, հոգի է առնում ինքը ազգը, ժողովուրդը՝ իր լավագույն ձգտումներով ու իդեալներով, մաքառումներով ու հաղթանակներով:

Բանաստեղծի հետաքրքրությունները էպոսի նկատմամբ սկսվել են դեռևս 1890-ական թվականների երկրորդ կեսից՝ «Մանուկ Հայաստանը և Դև-Սուլթանը» կամ «Մասսա Մանուկ» վիպասքի առնչությամբ: Ձեռնարկելով գրել հայ ազգային-աղատագրական պայքարին նվիրված ինքնաստեղծ այդ էպոսը, Իսահակյանն, ինչպես վկայում է Դեմիրճյանը, սկսել է կարդալ և ուսումնասիրել համաշխարհային էպոսը:

Ահա՛ ինչ է գրում Դեմիրճյանն Իսահակյանի վիպասքի մասին. «...Ավետիքը գրել էր նախերգանքը, բավական շատ նաև բուն մասերից: Կարդաց: Դա մի շքեղ բան էր: Ես կարող եմ վկայել, որ ինչքան հիշում եմ և չեմ սխալվում, Ավետիքի պոեզիայի մեջ անգամ արտակարգ և ինքնատիպ երկ էր... Այդ էպոսը բոլորովին այլ ոճ ուներ, քան «Մհերն» է և բոլորովին առանձին տեղ էր բռնում Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ: Այդ ոճի նման կոլորիտ և մանավանդ ուրիշ ունեն Ավետիքի մի քանի բանաստեղծությունները, որոնք նվիրված են բնության և իր խոհերին: Իսահակյանը եղել է անընդհատ որոնողների մեջ՝ էպոսի համար նոր ոճ գտնելու հարցում: Ճաշ կամենում էր գտնել «գրական» ինքնաստեղծ էպոսի համար մի նոր ոճ ու ձև: Նա կամենում էր ընդգրկել բոլոր էպոսների ձևերը և գտնել նրանց սինթեզը: Եվ անհաջուրդ, անդու կարողում էր, կրկին ձեռքի տակ եղած նյութերը, անհանգիստ որոնում: Ահա այդ պրոցեսը, այդ երկար որոնումները, երկար ջանքերը հիմք դնելու մի նոր շեղած բանի, ստեղծել մոնումենտալ մի գործ, նվիրել դրան թեկուզ ամբողջ կյանքը— դա հիմնական գիծն է Ավետիք Իսահակյանի: Հետաքրքրական է, որ բանաստեղծը Մհերի կերպարն օգտագործել է իր այդ վիպասքում:

Հիվանդացել է Դև-Սուլթանը և առողջանալու համար պետք է լողանա Մասսա Մանկան արյան մեջ. նրան այդ միտքը հուշում են մյուս դեերը՝ Եվրոպական պետությունները: Բայց անընկճելի է հայ ժողովուրդը: Կլցվի նրա համբերության բաժակը և նա՝ դարերով քնած, այժմ կարթնանա: Այդ ճակատագրական պայքարի համար է, որ Մայր Հայաստանը ծնել է Մասսա Մանուկին: Եվ եթե նրանց ուժերը չբավականացնեն, նրանք կդիմեն «հայի վրե-

1 Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1963, հ. 8, էջ 201—202:

Ժը մարմնավորողս Մհերին, կբանան Ակոփու ալրի դոները, դուրս կոշելով նրան.

.
Հրամանք տուր — վրեժի մեծ օրն հասավ,
Դենանք արձակենք Մհերին,
Թող կործանե աշխարհն ամեն՝
Չարիքի տունը հավիտենական
Անգութ. անխիղճ աշխարհն ամեն,
Թող մերի հետ փռչի դառնա,
Խոցված սիրտը մեր հովանա՞:

Եվ ահա Մասսա Մանուկի հրամանով դուրս է ելնում Մհերն անձավից, Հավլունի Թուրը լուսավոր ճամփա է ցույց տալիս նրան: Անտարակույս նա կսպանի Յարին, Սուլթանին... Աշխարհում կտիրեն ռամկությունը, արդարությունը, ազատությունը...

Ըստ այլ տարբերակի, վիպասքի վերջում, երբ Հայաստանը ազատագրվում է օտար նվաճողների լծից, հանդես է դալիս Մհերը՝ սոցիալական ազատության կոչով³: Բերում ենք այդ սևադիր հատվածը.

Հանց որ երկինք գլխիդ փլչի,
Հանց որ երկիրն տակեդ փախչի—
Որոտմունքով սար-ձոր լցվեց,
Մովերն ամեն ժայռեղեն դրկերեն ելան—
Թափվան,
Հողմերն իրար անցած՝ փախան անդունդների մեջ
վախից ժած եկան,
Մեր սեղանը խառնվեց իրար—
Երկիրը պառնվեց — Մասսա սարը
Ու դուրս եկավ մեծ Մհերը՝
Հանց որ արև մրրիկների մեջ,
Հանց որ արև մրրիկների հետ.
Աչքերը բոց ու հուր հեռոց
Նստած հրեղեն ձիու վրա,
Առանց սանձի ու ասպանդակի,
Եկավ կանգնեց ֆաջերի մեջ...

Դրողակները դրին նրա ոտքերի տակ: Մհերն վերցուց բաժակն գինով, ու սասաց. «Այս կխմեմ հայու արևի կենացը, հայու ազատության կենացը. սակայն հաղեք-կապեք ղենք ու զրահ, բոլոր քաջեր և բանվորներ, գյուղացիներ

² Պահպանված է վիպասքի առաջին տարբերակի ընդօրինակությունը՝ բանաստեղծի հետեյալ նշումով՝ «Սկսեցի 16-ին հուլիսի 1908, Ղազարապատ գյուղում»:

³ Վիպասքի ծրագրային գրառումներից մեկում ակնարկվում է այդ մասին գոյություն ունեցող ժողովրդական ավանդությունը. «Ավանդությունն ասում է՝ երբ Հայաստանը բովանդակ կազատվի բռնավորի լծից՝ այն ժամանակ դուրս կգա Մհերը ռամկություն տարածելու»:

ու մշակներ, ես նոր կռիվ եմ ձեռնառել, կռիվ մարդը մարդու դեմ, ճնշվողին ճնշողի դեմ, աղքատին հարուստի դեմ, զրկվածին զրկողի դեմ, աշխատողին վայելողի դեմ...»:

Նշանակալի է, որ Մհերը, որպես ռամիկի շահերի համար մարտնչողի կերպար՝ հիշատակվում է նաև «Ուստա Կարո» վեպում, ինչպես վկայում են բանաստեղծի արխիվում պահպանված 1910—20-ական թվականների ծրագրային նշումներից և պատմականներից մի քանիսը: Վերջիններից մեկը հարկ ենք համարում մեջ բերելու. «Երբ խոսեցին, թե ոսկու հանք է գտած, ուրեմն այլևս հարկերը կնվազին, թագավորը մեր յախեն բաց կթողնե, մի գյուղացի ասաց, թե, էդ բանի վրա հույս չունիմ, փրկությունը Մհերի վրա է...»

— Ո՞վ է Մհերը, — չորս կողմից ձայն տվին և նա պարզեց:

1910-ական թվականների սկզբից ավելի որոշակի է դառնում Իսահակյանի մտադրությունը՝ գրելու «Սասնա Մհեր» վիպերգը: Բանաստեղծի ծրագրային գրառումներում և «գրելիք» խորագիրը կրող թերթիկներում ամենատարբեր ստեղծագործությունների շարքում հիշատակվում է «Մհերը», սկսած 10-ական թվականներից (1912—1915—1916, 1920—1921—1924—1925, 1937—1938, 1946—1948—1953):

Ուշագրավ է, որ գրառումներից մեկում, թվագրված՝ 1913 թ., 13 նոյեմբերի, Ցյուրիխ, նշված է՝ «Սասունցի Դավիթ ու Մհեր» և ապա՝ շնչված: Հետագայում հիշատակվում է միայն «Մհեր» խորագրով: Թերևս սկզբում րոմանտիկ ժը մտադրություն է ունեցել մշակելու ժողովրդական էպոսի երկու ճյուղը միասին (Դավիթ և Մհեր), իսկ հետո՝ հրաժարվել է այդ մտքից: Բացի վերոհիշյալ խորագրից, մեր այս ենթադրությունը հաստատող որևէ այլ փաստ չունենք:

Մեր էպոսի շորորորդ ճյուղին և, մասնավորապես, Մհերի կերպարին անդրադառնալիս Իսահակյանին հետաքրքրել է սոցիալական անարդարության վերացման խնդիրը: Այս մասին ավելի որոշակի նշված է նրա 1917 թ. գրառումներից մեկում. «Ուստա Կարոյի» և «Մասսա Մանկան» մեջ կարող կլինեմ դնել ինչ որ ունեմ ասելու հայկական հարցի, հայ ժողովրդի ապագայի և կոտորածների մասին:

Քիչ քանակով բան գրել, բայց գրել խտացած, ուժեղ:

Դասակարգային կռիվի մասին նույնպես կարելի է խոսել և «Ուստա Կարոյի» և «Ֆառուստի» մեջ:

Առանձին վեպ գրելու ոչ ժամանակ ունեմ, ոչ եռանդ. թերևս եթե «Մհերը» գրեմ, ուր հիմնական կետը այդ կռիվն է — ռամկացում»:

Եվ Իսահակյանը գրեց իր վիպերգը՝ «Պառը դատող, դատարկ նստող» ռամիկի, նրա ազատության տենչը մարմնավորող Մհերի մասին՝ մոտ ու հարազատ իր էությունն ու մտքերին, գաղափարներին ու երազանքներին...

Ավետիք Իսահակյանի համար «Սասունցի Դավիթ» 1000-ամյա հոբելյանը 1939 թ. առիթ է դառնում ավելի խոր և հանգամանորեն զբաղվելու հայկական էպոսի ուսումնասիրությամբ: Դրա վկայությունն են նրա հոդվածներն ու

և լույթները⁴, ինչպես և բազմաթիվ գրառումները հայկական էպոսի էության, նշանակության, պատմական-դիցաբանական ակունքների, աշխարհագրական միջավայրի մասին⁵։ Ըստ երևույթին մտադրություն ունենալով պարզաբանել մեր էպոսի պատմական հիմքերը, դյուցազունների նախատիպերի հարցը, Իսահակյանն անդրադարձել է էպոսի տեղանուններին, Դավթի, Մհերի և մյուս հերոսների հետ կապված ավանդություններին՝ երբեմն քաղվածքներ անելով Մ. Արևդյանի «Հայ ժողովրդական վեպը» ուսումնասիրությունից։ Նրան հետաքրքրել են էպոսը ստեղծող սասունցիների սովորություններն ու բնավորության գծերը. «Սասունցիները քաշ են, տղամարդ, ազնիվ, խոսքատեր, ավանդապահ, աղղասեր .. Այսպիսի ժողովուրդն է, որ կարողացել է «Սասնա ծռեր» երկաթյա էպոսը ստեղծել»։

Մեկ այլ տեղ՝ ծոցատետրերից մեկում կարդում ենք հետևյալ գրառումը. «Սասունցիների մեջ ամենամեծ երդումը արեն է։ Երբ երդումը ուտողը զանազան երդումներ է անում, սրբի, աստծո՝ չեն հավատում. երբ ասում է «էն արևը, կամ էն արևը վկա», այն ժամանակ այլևս չհավատալ չի կարելի, դրանից դուրս, բարձր էլ երդում չկա»։ Այդ տեղեկությունները Իսահակյանը լրացրել է 1943 թ. ամռանը՝ մոտ երեք ամիս ապրելով 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանից բռնազաղթած սասունցիների միջավայրում՝ Թալինի շրջանի Իրինդ գյուղում (Ալազյա)։ «Այս տարվա հուլիս ամսվա սկզբին սասունցի կոտնտեսականները հրավիրեցին ինձ իրենց հյուրը լինել։ Սիրով ընդունեցի հրավերը և ամբողջ ամիս ու կես հյուր եղա նրանց։ Շրջեցի մոտ 9—10 գյուղ, եղա նրանց ամառանոցներում՝ Արագածի բարձրագույն արոտներում, ուր նրանք արածացնում էին իրենց ոչխարների հոտերը և կովերի նախիրները և պանիր ու յուղ էին շինում։ Ընդհուպ ծանոթացա այս հինավուրց ժողովրդի թանկագին մնացորդի հետ, կենդանի աղբյուրից հավաքեցի էտնոգրաֆիկ և ֆոլկլորային շատ նյութեր»։

Իսահակյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել այն բանին, որ սասունցիները իրենց համարում են Սասունցի Դավթի սերունդ, որի գոյությունը նրանք կասկածի չեն ենթարկում։ Հավաստում են, որ Դավթի ջաղացի ջաղացպաններն ապրել են մինչև մեր օրերը, որ նրանցից մեկի՝ Թմոյի գերեզմանը՝ Հալեպում, ինչպես նաև Մհերի պարսատիկի քարը, Դավթի ձիու մսուրը տեսնողներ են եղել։ «Սասունում կա մի բլուր, բարձր, վրան կիսախարխուլ պարիսպներ, ցից-ցից, սրածայր քարեր, ժողովրդի կողմից կոչվում է «Դավթի Մհերի բերդ», — նշել է իր մոտ բանաստեղծը։ «Դավթի բերդ» Ծովասարի և Անդոկի միջև։ Քրդերն էլ ասում են Դավթի դալա»։

Հետաքրքրական է նաև, որ Իսահակյանը մի քանի անգամ լինելով Կաղզվանում, տեսել է Հին Կապուտա կամ Կապուտ բերդը և կատարել գրառում-

4 ա) «Հայ ժողովրդական դյուցազնավեպը», «Խորհրդային Հայաստան», 1939, № 215։

բ) «Սասնա Մհերի մասին», «Գրական թերթ», 1939, № 25։

գ) «Սասունցի Դավթ կամ Սասնա ծռեր», հաղորդված Թիֆլիսի ռադիոյով, 1939 թ. փետրվարին, թվագրված է՝ 6/II, ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ։

դ) «Գրական թերթ», 1939, № 28։

ե) «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին», «Խորհրդային գրականություն», 1939, № 8—9, էջ 28—38։

զ) «Мысли о нашем эпосе», «Литературная газета», 1939, 15 сентября.

5 Այդ գրառումներն անտիպ են և գտնվում են Իսահակյանի ժառանգների մոտ պահվող արխիվում։

ներ. «Փաղր-գյուլ — հանդուժ հաթունը լցրել է թալանից ազատելու համար իր պղնձկալու: հանդուժա քաղաքի մոտ, Կապուտա բերդից հեռու, նրանց մեշտեղն է լիճը. փոքր լիճ:

Կապուտա բերդի շրջակա լեռները, քարերը կապուտ են. այդ ձորից, ուր կա բերդը, որ Կապուտա ձոր է ասվում, դնում է Կապուտա գետը՝ ջուրը կապույտ, թափվում է Արաքսի մեջ: հանդուժա քաղաքը գտնվում է Ս. Վարդիկ ձորի և Կապույտ գետերի միջի տարածության վրա: Այստեղ էլ՝ Կաղզվանում բանաստեղծը 1901—1902 թթ. հանդիպել է մի ծերունի սասունցու, որը նրան պատմել է մեր էպոսի մի ուշագրավ տարբերակ: Այս մասին Իսահակյանը հաղորդել է Մ. Արեղյանին, որն իր «Հայ ժողովրդական վեպը» ուսումնասիրության մեջ հիշատակել է այդ փաստը. «Մինչև այժմ Սասունի պատմվածք չունինք: Պ. Ավ. Իսահակյանը 1901 թ. հայտնեց, որ Կաղզվանում ապրում է մի ծերունի Սասունցի, որ իրեն համարում է Մհերի սերունդ, Մհերենց տնից և գիտե վեպը»⁶:

էպոսի հորելյանական տարում (1939) Իսահակյանը գրում է իր հայտնի «Մեր պատմիչները և մեր գուսանները» (նվեր մեր ժողովրդական վեպի՝ «Սասունցի Դավիթ»-ի հազարամյակին) բանաստեղծությունը⁷, ուր արտահայտված է մեր պատմական անցյալի երկու տարբեր ընկալումները՝ «Հայաստանի դժխեմ բախտը ողբացող» պատմիչների և «հայրենիքի համար Թուր-Կայծակին բարձրացրած դյուցազունների» գովքը անող, «վառ ապագայի հանդեպ հավատով լցված խանդավառ գուսանների» կողմից: «Սասունցի Դավիթ» հազարամյակին նվիրված Իսահակյանի հոգվածներում տրված է մեր էպոսի ընդհանուր բնութագիրը, վեր են հանված հիմնական առանձնահատկությունները և ցույց է տրված նրա տեղը այլ ժողովուրդների էպոսների շարքում: Բանաստեղծը հատկապես ուսումնասիրել է «Սասնա ծռերի» դիցաբանությունը՝ գրելով «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին» հոգվածը: էպոսի և նրա կերպարների, հատկապես Մհերի դիցաբանական էության այդ գիտական քննության մեր ցանկացել է հիմնավորել Մհերի գեղարվեստական կերպարի այն ընկալումը, որ նա տվել է իր պոեմում:

Այդ նյութի մասին նա զեկուցել է ՍՍՀՄ գրողների միության վարչության 7-րդ՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակին նվիրված պլենումում: Հոգվածն ու զեկուցումը գրեթե նույն բովանդակությունն ունեն:

Զեկուցման սկզբում Իսահակյանը վերապահություն է անում, որ ինքը հավակնություն չունի նոր բան հայտնաբերելու այդ բնագավառում Մ. Արեղյանի կատարած խորունկ հետազոտություններից հետո: «Ես միայն մի քանի խոսք կասեմ այդ դժվարին նյութի շուրջը և թեթև համեմատություն կանեմ մեր վեպի և ուրիշ վեպերի դիցաբանականի միջև», — ասում է նա: Եվ իրոք, իր ուսումնասիրությունը կատարելիս նա հենվել է Արեղյանի հիմնական դրույթ-

⁶ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 18:

⁷ Իսահակյանի արխիվում պահվում է այս բանաստեղծության մտահղացման արձակ շարադրանքը. «Վանքերի մոայլ խցերի մեջ, ձեթի ճրագի տակ, մեր պատմիչները հառաչանքով գրեցին մազաղաթի վրա հայոց ծանր, դաժան պատմությունը, Մենության մեջ:

Իսկ մեր գուսանները նստած գեղջկական ռախների առաջ, աշխատասեր ժողովրդի մեջ, ոգևորված հյուսեցին հայոց դյուցազների հերոսական կռիվները հայրենի հողի համար, և տոնական ձայնով երգեցին այդ ներշնչող վեպերը»:

ների վրա, ինչպես և օգտագործել է Թ. Ավդալբեգյանի «Միհրը հայոց մեջ» աշխատությունը, որի մասին, հասկանալի պատճառներով, չի հիշատակել: Խոսելով էպոսի դիցաբանական հիմքերի մասին՝ սկսած անիմիստական և տոտեմական աշխարհըմբռնման հետքերից մինչև պատմական անցքերի հիշատակումները, ապա և «միջին դարերի պատմական ոեալ դեմքերի և դեպքերի վերարտադրությունը», Իսահակյանը տեսնում է ընդհանրություն բոլոր մեծ էպոսների միջև՝ կոսմիկ ուժերի աստվածացման և անձնավորման հարցում և, մեկ անգամ ևս շեշտելով, որ էպոսների հերոսները աստծո որդիներ են, անդրադառնում է մեր վեպի հերոսների թեոգոնիկ ծագմանը՝ բնության ամենահզոր տարրերի՝ ծովի անձնավորումը հանդիսացող Մովսիսարի, այդ ծով-աստծու որդու՝ Սանասարի, որը հին ծովային-ամպրոպային աստված Վահագնի վերակենդանացումն է, ապա և խոր հնությունից եկող, հայ ժողովրդի ամենասիրելի հերոս «մարդասեր և խաղաղասեր», «աստվածային» Դավթի «Հնդկական Վեդաների մեջ աստվածների ընդհանուր անունը Դյավ է, որ նշանակում է ամենազոր, լուսավոր, պայծառ»⁸: Իսահակյանը ուշադրության է առնում նաև Սանա տան հրեղեն ձիուն՝ ամպրոպային-ծովային ծագում ունեցող Քուռկիկ Ջալալուն, որը նման է «Ալեքսանդր Մակեդոնացու առասպելական Բուցեֆալին, նրա պես իմաստուն է, կանխատես, խոսում է մարդկային լեզվով»: Անդրադառնալով նաև Թուր-Կալծակիի ամպրոպային ծագմանը և ընդգծելով թրի կալծակի ևրկաթից կռած լինելը, նա հավաստում է տարբեր ազգերի մոտ գոյություն ունեցող պաշտամունքը հրկնքից իջած այդ սուրբ մետաղի նկատմամբ, հիշելով, որ այն պաշտամունքի առարկա է դարձել նաև հայերի մոտ, քանի որ «շարխափան է»:

Իսահակյանը հատկապես կանգ է առնում Մհերի կերպարի վրա: Եվ դա պատահական չէ, քանի որ, ինչպես երևում է արխիվային գրառումներից, այդ ժամանակ նա մտադիր է եղել երրորդ անգամ վերամշակելու իր պոեմը և կատարելու մի քանի հավելումներ: Հենվելով վերոհիշյալ աղբյուրների վրա, Իսահակյանը Մհերի դիցաբանական արմատները ցույց է տալիս վեպյական-իրանական-հայկական միֆոլոգիայի մեջ, մատնանշելով Միթրա-Միհր-Մհերի նույնությունը: Մհերը՝ վեպյական Միթրան է՝ արև-աստվածը, հայկական հեթանոսական Միհր-արև աստծու անվան փոփոխված ձևը⁹: Ընդունելով Մհերի կերպարի երկճյուղման՝ Արեղյանի տեսակետը, Իսահակյանը, սակայն, համամիտ չէ հերոսի առյուծաձև մականվան բացատրության հարցում: Ինչպես և Թումանյանը, նա այն չի կապում առյուծ սպանելու հետ, այլ ընկալում է որպես առյուծակերպ՝ արևային մակդիրով, հիշելով, որ հին պարսիկների և հայերի մոտ առյուծը սրբազան կրակի խորհրդանիշ է: Ուրեմն, բոլոր դեպքերում, «Մհերը կրակն է, կալծակն, ամպրոպն է. Մհերը արևն է»:

Միհրը եղել է հին հայերի ամենասիրելի աստվածներից մեկը՝ ճշմարտության, բարության, բարության մաքրության աստվածը: Նրա պաշտամունքը տարածված է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ անտիկ աշխարհում: Քրիստոնեության մուտքը և հաղթանակը Հայաստանում հետզհետե փոխում է Միհր-Մհեր աստծու սկզբնական բարի բնույթը, ենթարկելով նրան դավաճման: Ժողովուրդը հրկար ժամանակ պահպանում է նրա բարի կերպարը,

⁸ Ավ. Իսահակյան, Երևան, Երևան, 1959, հ. 4, էջ 201:

⁹ Նույն տեղում, էջ 203:

իսկ հետագայում նրան դարձնում իր էպոսի հերոսներից մեկը, Իսահակյանի բնորոշումով՝ «ամենաողբերգականը և ամենավսեմը»¹⁰։ էպոսը, սակայն, ղերթ շմնաց քրիստոնեական գաղափարախոսության ազդեցությունից, որը և անդրադարձել է Մհերի էպիկական կերպարի վրա։ Դրանով պիտի բացատրել չարափոխված Մհերի դիվական գծերը՝ «միհրական հին, ազնիվ, նվիրական հատկությունների կողքին»։ Քրիստոնեությունը հաղթանակում է էպոսում և աստծու ծանր ձեռքով պատժում ու բանտ ուղարկում Մհերին։ Վերջինս լրացնում է աստծուն դեմ գնացող հերոսների շարքերը և Իսահակյանը հիշատակում է նրա զուգահեռ-ազգակիցներին՝ «աստծո դեմ մարտնչողների համաշխարհային ըմբոստ հուլի մեջ»։ Դրանք են՝ բիբլիական սատանան, Բյուրասպ-Ափղահակը (Ավեստայում), հունական Պրոմեթեոսը և հրեական Դավիթ արքան, վրաց առասպելի Ամիրանը և Օսերի Ամրանը, ռուսաց բոգատիրները և Տիրուլի լեռներում բանտարկված գերմանական Լյուցիֆերը և, վերջապես, «Արարատ լեռան վիհների մեջ բանտարկված հայոց թագավոր Արտավազդը»¹¹։ Աստծու կողմից սահմանված հասարակական օրենքի դեմ ըմբոստանալու համար, նրանք ստացել են իրենց պատիժը, սակայն էպոսը ստեղծող ժողովուրդների հետագա սերունդները շեն հաջտվել նրանց դառը ճակատագրի հետ և լի հույսով սպասել են նրանց ազատագրմանը...

Հետաքրքրական է և բնորոշ, որ Իսահակյանը կանգ առնելով Մհերի կերպարի երկվության վրա, ընդգծում է բարության գերակշռությունը և եզրակացնում, որ նա «վերջնական սինթեզի մեջ բարի է»¹²։ Սա լիովին համապատասխանում է Մհերի վիպական կերպարի ընկալմանը «Սասմա Մհեր» պոեմում։

«Սասմա ծուրը» համարելով մեր ժողովրդի «դյուցազնական, վիպական և պատմական» շրջանների ծնունդ, Իսահակյանն առանձին աշխատություն չի նվիրել նրա պատմականության հարցին։ Վերջինիս նա անդրադարձել է հպանցիկ՝ իր վերոհիշյալ հոդվածներում, ելույթներում, արխիվում պահպանված գրառումներում և ասույթներում։ Դրանք գերազանցապես, առանձին մտքեր, դիտողություններ են, բայց անշափ արժեքավոր և հետաքրքրական։ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը բանաստեղծը դիտում է որպես արտացոլումը մեր պատմության՝ սկսած Հայկի ու Բելի առասպելից մինչև մեր օրերը. «արձագանքը պատմական իրերի, դեպքերի, կեիվների, սոցիալական ցնցումների, հուզումների, որ ունեցել է դարեր առաջ ժողովուրդը», մեր պատմության հին օրերից մինչև նոր օրերը»։ Իսահակյանը իրավացիորեն գտնում է, որ մեր վեպը չի ենթադրում հայ ժողովրդի ապրած կյանքի ինչ-որ ժամանակահատված, այլ դա նրա ամբողջ կյանքի պատմությունն է՝ սկսած գողթան երգերի դարաշրջանից, «որի սահմանները կորչում են անհիշատակ դարերի մշուշի մեջ, ժամանակների սկիզբների մեջ, դիցաբանության և հեթանոսության դարաշրջանների մեջ»։ Հայկական էպոսը «կրում է իր մեջ այնպիսի տարրեր, որոնք գալիս են առասպելական-միֆոլոգիական մեր գոյաշրջանից, մեր նախնական աշխարհաբանությունից, մեր ժողովրդի կազմավորման սկիզբներից»։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 208։

¹¹ Արտավազդի կերպարը ևս երկվական է՝ բարի-չար. ըստ հեթանոս հայերի, ինչպես երևում է Եզնիկ Կողբացու հայտնի հատվածից, նա սկզբնապես ունեցել է բարի բնավորություն, հետագայում, քրիստոնեական կրոնի ազդեցությամբ, նրա բնավորությունը չարափոխվել է։

¹² Ավ. Իսահակյան, Ծրկեր, հ. 4, էջ 208—209։

Բանաստեղծը «Սասունցի Դավիթ» էպոսի վրա տեսնում է «մեր ժողովրդի 2000 տարվա գոյության կնիքը», «մեր լինելության և գոյության խտացումը»։ Իսահակյանը էպոսը համարում է հայ ժողովրդի «ինքնապաշտպանման, ինքնագոյության», ազգային անկախության համար մղվող կռիվների ծնունդ, արաբների դուրս վտարման, «սասունցիների կռվի ու հաղթանակի», «մեր ժողովրդի գոյամարտի վեպը»։ Թշնամիների և մեր հերոսների նժույգների կայծող սմրակների դուրսն ուտակ է ստեղծվել մեր վեպը,— գրում է նա։ Իսահակյանը հատկապես շեշտում է էպոսի կերպարների մեջ դրսևորված՝ հայ ժողովրդի հոգու արիությունը։ Բազմաթիվ անգամներ նա՝ հայ ժողովուրդը «ճգնվել է, ավերվել, կոտորակվել, բայց չի ոչնչացել. և մանավանդ չի ոչնչացել նրա հոգին»։ Նրան երբեք չի լքել ազատության վառ հույսը, միշտ լի է եղել «բաղձանքներով ու հավատով»՝ իր հզոր ապագայի հանդեպ» և կարողացել է հանգել այնքան կարևոր եզրակացության՝ չար աշխարհի կործանման և նոր՝ «արդարության, ազատության, իրավունքի աշխարհի» ստեղծման մասին գաղափարին։

Հետաքրքրական է, որ Իսահակյանը խոսելով հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական պատմության մասին, ընդհանրացումներ է կատարում էպոսի հիմնական կերպարների միջոցով, էպիկական պատկերավորությամբ։ «Համաշխարհային պատմությունը հայ ժողովրդին վիճակեց մի հայրենիք՝ աշխարհակալ մեծ ազգերի քառուղու վրա, և այդ եղավ հայ ժողովրդի ծանր ճակատագիրը,— գրում է նա իր «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին» հոդվածում։ Միշտ երկու ջաղացքարների միջև տրորվեց հայ ժողովուրդը, բայց իր անզուգական հերոս Դավիթի նման մնաց կենդանի, դարերի մեջ անթիվ մսրամեխներ զարկեցին նրան հսկայական գուրգերով և թրերով, բայց նա մնաց մշտապես կենդանի։ Անշեջ պահեց և զարգացրեց իր դասական ճոխ լեզուն, բարձրացրեց իր հոյակապ ճարտարապետությունը, գուրգուրեց իր սրտաբուխ մեղուքը, և որ զարմանալին է ամենից, նա շարունակում է շարդերի, ավերումների, քայքայումների մեջ իսկ երբեք չխախտել իր անընկճելի հավատը, երբեք չթուլացրեց իր բոցավառ, անխորտակելի տենչանքը լավագույն ապագայի համար և այս բովի միջով հրաշակերտեց իր հանճարեղ հերոսավեպը։

Ազատագրեց Մհերին՝ հայ ժողովրդին դարավոր բանտից։

Հայ ժողովուրդը իր ոտների տակ հող ունի հիմա և այդ հողը շատ ամուր է»¹³։

Իսահակյանը մեր էպոսը համարում է «հայ ժողովրդի ալլափոխված, բանաստեղծական պատմությունը», «մեր ժողովրդի ստեղծագործ երևակայության պրիզմայի միջով անցած հայոց պատմությունը»։ էպոսի պատմականությունը նա դիտում է ընդհանրացած ձևով, գտնում, որ մեր էպոսը «դրսևորել է մեր պատմությունը կամ նրա էությունը, մեր պատմության փիլիսոփայությունը»։ Իսահակյանը հայկական էպոսի մեջ տեսնում է ժողովրդի «աշխարհայացքի խտացումը», նրա «աշխարհըմբռնումը, աշխարհմեկնությունը»։ Այնտեղ ինքը՝ ժողովուրդն է, իր «ապրած, տեսած դեպքերով», «վերափոխված, ալլափոխված իր էության հարմար, իր պատկերի նման», «իդեոմներով, ոգով, էությունով, իդեալներով...»։

¹³ Նույն տեղում, էջ 216։

Բոլոր դեպքերում իսահակյանի համար առաջնահերթը մնում է ժողովուրդը՝ որի կյանքը, բնավորությունը, ազգային դեմքը մարմնավորված է էպոսում. այն «հայ ժողովրդի հոգեկան իրականության, առաքինությունների ցուցումն է», «հայ ժողովրդի սիմվոլը», «ներա կյանքի... երկարատև գոյության, ուրեմն ապրումների և հասկացողությունների էնցիկլոպեդիան»։ Բանաստեղծը մեր էպոսի մեջ տեսնում է արտացոլված հայ ժողովրդի հոգեկան կարողությունները, «բարոյական գաղափարախոսությունն ու հայացքները, մարդկային բարձր առաքինություններն ու հատկանիշները՝ խիզախություն, հավատարմություն, անդավաճան սեր, տոկունություն... «Դավիթը հայ ժողովրդի համակենտրոնացումն է, նրա հատկությունների խտացումը, մարմնացումը... նրա օբյեկտացումը, սիմվոլը», — գրում է բանաստեղծը։

Իսահակյանը հավաստում է, որ մեր ոչ մի վեպում այնքան խորը չի շոշափվում հայության ոգին, որքան «Սասունցի Դավիթ» մեջ, որ ստեղծված է ժողովրդի «հոգեբանությամբ ու հոգու համաձայն», ուր «բաբախում է նրա սիրտը», «առարկայացած է նրա հոգին...»։ Ինչպես Մանուկ Աբեղյանը, Իսահակյանը ևս հաստատում է մեր էպոսի դեմոկրատական էությունը, որ նա «վերից վար ռամկական է»։ Թերևս այս հանգամանքն է ավելի սիրելի դարձրել մեր էպոսը՝ «ամենից իմաստուն և վավերական» մեր ժողովրդական ստեղծագործությունը։ Բանաստեղծը այնտեղ գտնում է հայ գրականության մեջ շոշափված հիմնական թեմաները և ամենից առաջ պայքարը ժողովրդի ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ՝ հանուն սոցիալական և ազգային ազատության. կռիվ աստծու դեմ, բնության դեմ, մարդկային հակատագրի դեմ՝ բոլոր կապանքներից մարդու ազատագրության, «աշխարհահեղաշրջման և աշխարհավերակառուցման», ողջ մարդկության երջանկության համար։ Այս գաղափարներն էլ կազմում են իսահակյանի ողջ ստեղծագործության հիմնական բովանդակությունը։

Իսահակյանն անդրադառնում է նաև մեր էպոսի էպիկական բնույթին, ընդգծում դեպքերի, ժողովրդի բնավորության գծերի պերսոնալիզացիան, հիպերբոլիզմը, «որով արտահայտվում է ժողովրդի քաջության շափը»։

«Սասունցի Դավիթ» մեջ իսահակյանը ցույց է տալիս ընդհանրություններ և նմանություններ այլ ժողովուրդների էպոսների և էպիկական գրույցների հետ։ Այսպես, օրինակ՝ նշելով, որ «Սանասարի կռվի մեջ ընդդեմ վիշապի մարմնացած է ավելի հին գաղափար՝ մարդկային ճիգը բնության անզուսպ ուժերը ենթարկելու մարդկության բարօրության համար», իսահակյանն ավելացնում է՝ «Ինչպես ֆիննական «Կալևալայի» հերոսները կռվում են բնության տարերքի դեմ և ընկճում դրանց ժողովրդի բարիքի համար, նույնպես էլ Սանասարը սպանելով վիշապին, կորզում է ջուրը, այդ անհրաժեշտությունը մարդկային գոյության համար¹⁴։ «Մհերը՝ մեր Ողիսականը, Դավիթը՝ Իլիականը»։ Կամ՝ «Մեր էպոսը՝ Իլիականից հետո՝ մյուսներից առաջ»։

Նմանությունների կողքին իսահակյանը ցույց է տալիս նաև այն առանձնահատկությունները, որոնցով հայկական էպոսը տարբերվում է ուրիշ էպոսներից։ Այսպես. գտնելով, որ քրիստոնեական կրոնը էպոսների միջից վտարել է դիցաբանությունը և նրա տեղը դրել իր դոգմաները, կերպարները, հրաշքները, ինչպես, օրինակ՝ «Ռուլանգի երգում», «Սիգում» «Պարսիֆալում», իսահակյանը

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 198։

հակառակն այն միտքն է հայտնում, որ այդ նույնը տեղի չի ունեցել հայկական էպոսի հետ, որ քրիստոնեական կրոնը «չի խաթարել Սասունի տան դիցաբանական էությունը, ինչպես և՛ Նիբելունգների երգին»¹⁵։ Ի տարբերություն մյուս կաոսների և մի շարք առասպելների, Իսահակյանը հայկական էպոսի մեջ տեսնում է աշխարհի վերակառուցման գաղափարը՝ «հույսը աշխարհի վերանորոգման, մի անգամ կործանվելուց հետո», որ նա համարում է «հայկական՝ բխած մեր ապրած պատմությունից»։

Առաջնությունը նա տալիս է մեր էպոսին նաև այն առումով, որ այն «իր հումանիստական գաղափարախոսությամբ գերազանցում է բոլոր հայտնի էպոսներին»։ Եվ որ ամենակարևորն է՝ մեր էպոսը ժողովուրդն է ստեղծել և ոչ մի գրողի, բանաստեղծի ձեռք չի դիպել, անհատական կնիք չունի։ Իսկ «Նիբելունգների երգը», «Իգորի ասքը», «Էնեականը», «Շահ-Նամեն» բանաստեղծներն են գրել... Մինչդեռ, ինչպես դրում է բանաստեղծը, «մեր վեպը բացառապես ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք է։ Այս տեսակետից ելակի նշանակություն ունի նա և ուսումնասիրությունների համար՝ անշակի շարժք»¹⁶։

Հետաքրքրական է ընդհանրապես էպոսի և մասնավորապես՝ «Սասունցի Դավիթ» Իսահակյանական ընկալման մի այլ կողմը։ Էպոսները արտացոլում են իրականությունը, ժողովրդի կենցաղը, մտայնությունը, հասարակական փոխհարաբերությունները, պատմությունը, սակայն սա դեռ բոլորը չէ։ Յուրաքանչյուր ճնշված ու հարստահարված ազգ էլ է որոնում՝ դառնալու ազատ ու անկախ։ Հպարտությամբ է հիշում նա իր էպոսը՝ ազատության համար մղած իր հերոսական պայքարի ու հաղթանակի գեղարվեստական ընդհանրացումը։ «Դա՛ երազ է։ Ոնց որ մարդ—հիվանդը, աղքատը, բանտարկյալը երազի մեջ իրեն տեսնում է առողջ, հարուստ, ազատ, այնպես էլ ստրուկը իր ազգային վկայի մեջ։ Ոնց որ մանուկը հեքիաթ է լսում և մոռանում է սովորական գորշ ներկան, այնպես էլ ստրկացածը էպոսը, լիպենդան ստեղծում են ցանկալի հողեկան մթնոլորտ, տալիս են մոռադման պահճը, ոգևորություն, հավատ՝ դեպի ապագան»։ Իսահակյանը մեկ անգամ ևս շեշտում է էպոսի դերը ժողովրդի հողեկան բարձր կարողությունների պահպանման, հարատևման տեսակետից։ Նա գտնում է, որ եթե ստրկացած ժողովրդի հողին չստրկանա, «չշղթայվի», նա կպահպանի իր հավատը, հույսը, չի կորցնի իր դեմքը, չի ալլասերվի ու փոշիանա»։ «Սփոփանքն է նրա վեպը։ Այնտեղ իր ցանկացած, ուզածն է կատարվել և ամեն լսելիս՝ կատարվում»։

Իսահակյանը հպարտությամբ է հավաստում, որ հայ ժողովուրդն ամուր է հոգեպես, ունի իդեալ, երազանք, և դրանից ծնված վեպ, և «իր վրեժը, սրտի ուզածը... վեպի մեջ իրականացնում է և սիրտը հովանում է»։ Դրանով է բանաստեղծը բացատրում նաև մեր էպոսում տեղ գտած հիպերբոլաները, որոնց միջոցով ժողովուրդն արտահայտում է իր լավագույն իդեալները։ «...Թե ինչպես Դավիթ քառսուն փահլեանի վիզը հավի վզերի պես կտրում է, ինչպես մի բարդու ծառով 500 զինվոր է կոտորում և այլն, և այլն, դա՛ անհավասար պայքարում դաժան, անագորույն թշնամուն հաղթելու մեր ժողովրդի ցանկության

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 202։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 194։

արտահայտությունն է»։ Սակայն Իսահակյանն այդ ցանկությունները չի դիտում հողից կտրված։ Դրանք ռեալիստական են, քանի որ մարդու ներքինը կա այնտեղ, խորին ներքուստը, և մարդը ոչ այլ ինչ է, քան եթե միայն ցանկություն, տենչանք. և՛ կամքը ձգտում է, և՛ խելքը ձգտում է՝ այդ տենչանքը իրականացնելու։

Իսահակյանը հավաստում է գեղեցիկ իդեալներով, դեմոկրատական-հումանիստական գաղափարներով տոգորված մեր ազգային-հերոսական էպոսի համամարդկային նշանակությունը։ «Մեր վեպի մեծ կերպարները՝ Դավիթ, Մհեր, հասնում են, ամենայն իրավունքով, գեղարվեստի իսկական բարձունքին՝ համաշխարհային սիմվոլներին», — գրում է նա իր ուսումնասիրության մեջ¹⁷։ Բանաստեղծը հանգում է այն եզրակացության, որ «Սասնա ծռերը» և՛ իր հնության, և՛ բարձր արվեստով, ինտերնացիոնալ, հումանիստական գաղափարներով ամենայն իրավամբ պատվավոր տեղ ունի «դասական, առաջնակարգ էպոսների պանթեոնում» և դասակից է «Իլիականին», «Շահ-Նամեին», «Նիբելունգներին»։

Էպոսը եղել է մեր ժողովրդի ներշնչարանը՝ նրա պատմության դառն ու դաժան պահերին և նույնը կլինի, քանի որ նրա արտահայտած իդեալները համընկնում են առաջավոր մարդկության իդեալներին։ Բանաստեղծը սերունդների մշտական ոգևորության աղբյուր է համարում վեպում արտահայտված հումանիզմը, ժողովուրդների բարեկամության և համերաշխության գաղափարը։ «Մեր վեպը իր ժողովրդասիրությամբ, խաղաղասիրությամբ, դեմոկրատիզմով, հայրենասիրությամբ, քաջասրտությամբ, առնականությամբ և ազատասիրությամբ և սոցիալական պոտենցիալ էությամբ միանգամայն և շատ արդիական է և կենդանի...», — գրում է նա։

Ժողովրդի սրտին մոտ ու հարազատ այդ գաղափարների շնորհիվ է, որ «Սասնա ծռերը» ստացել է համազգային ճանաչում, սիրվել և յուրացվել ժողովրդի կողմից։ Սասնա էպոսը Իսահակյանը համարում է մեր ավանդությունների «նվիրական գանձարանն ու փոխանցողը», «դարերի մեջ կրթիչն ու ներշնչողը»։ Այս վսեմ գաղափարները մարմնավորող և դրանք պրոպագանդող էպոսի դյուցազները սովորեցնում են շիտակություն և ազնվություն, քաջություն և անձնուրացություն։ Պատահական չէ, որ 1941 թ. բանաստեղծը կոչ էր անում՝ լինել Դավթի պես «խաղաղասեր և հաշտ դրացիների հետ», բայց և տեղն եկած ժամանակ անձնվիրաբար կռվել Հայրենիքի ազատության և ժողովրդի բարեկեցության համար, «հավատարիմ լինել ժողովրդի իդեալներին», Մհերի նման պայքարել «բռնության ու կեղեքման դեմ և վառ պահել հավատը՝ աշխարհի վերակառուցման և արդարագույն ապագայի հանդեպ» («Մեր իդեալներն անասան են») ¹⁸։

Տեղին է այստեղ հիշել Մանուկ Աբեղյանի խոսքերը, թե՛ «Սիրելի պիտի լինի մեզ համար մեր վեպը, որ մերն է, մեր սեփականը, մեր ժողովրդի դարավոր պատկերը... Ուսումնասիրենք այն բազմակողմանի կերպով և մենք կգտնենք նրա մեջ մեր ժողովրդի հոգու խորքերը...» ¹⁹։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 215։

¹⁸ Հայկական ՄՄՀ կուլտուրայի միջխորհրդային Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան, Ավ. Իսահակյանի ֆ., № 52։

¹⁹ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, էջ 211։

Ինչպես Թումանյանը, Իսահակյանը ևս «Սասնա ծռերի» մեջ տեսավ և բացահայտեց «մեր ժողովրդի հոգու խորքերը», կյանքն ու հոգին, սիրա-գործություններն ու երազանքները և հիացմունքով եզրափակեց, որ մեր էպոսը մեր ժողովրդին տալիս է՝

«հպարտության իրավունք,
գոյության գրավական,
ազնվության վկայական»:

АВЕТИК ИСААКЯН ОБ АРМЯНСКОМ НАРОДНОМ ЭПОСЕ

А. С. АБЕГЯН

Р е з ю м е

Интерес к эпосу у Аветика Исаакяна появился очень рано, еще во второй половине 1890-х годов. Задумав написать впоследствии поэму «Мгер из Сасуна», великий поэт наиболее подробно изучил армянский эпос, оставив множество записей и высказываний о его сущности, значении и историко-мифологической основе.

1000-летний юбилей «Давида Сасунского» в 1939 году послужил для Исаакяна поводом, чтобы углубить изучение эпоса и выступить со статьями и речами, раскрывающими главные особенности армянского эпоса и определяющими его место в ряду эпических произведений других народов. Специально изучив мифологию нашего эпоса, он пишет интересное исследование «Опыт о мифологии нашего эпоса», где дает научный анализ мифологической сущности «Давида Сасунского» и его образов, в частности, образа Мгера, и пытается обосновать свое восприятие художественного образа героя четвертой ветви эпоса — Мгера.